

THE DEPICTION OF ARMENIAN TRAITS IN NARIMAN NARIMANOV'S CREATIVE LEGACY

Ali Aliyev¹

UDC: 821.512.162.09(Narimanov):94(479.24)"1905/1918":323.1

LBC: 83.3(5Aze):63.3(5Aze)53

HoS: 134

doi: 10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.87-97

Keywords:

Hay,
Patriarchate,
Echmiadzin (Uchmiadzin),
Armenian Gregorian
Patriarchate,
Peter I,
Venice,
Istanbul,
1905–1918,
Bahadır,
Sona,
Muslim,
Armenian,
Muslim,
Turk,
Islam,
Christianity

Subject area:

Humanitarian and Social
Sciences

Research field:

Philology

ABSTRACT

It is known that the Armenian–Muslim (Turk) issue has been contradictory throughout history. At times, these contradictions have led to clashes and large-scale massacres. In all cases, those who suffered the greatest losses, lost their homes and hearths, had their lands destroyed, and were displaced from their native places were Azerbaijanis. These events occurred in historical sequence and were reflected in historical sources. In folk literature, these massacres, atrocities, the Armenians' insidious policy, character, and other hostile tendencies and betrayals have also found reflection in artistic form. They are reflected in folk sayings, bayatis, proverbs, and later in written literature—feuilletons, satirical poems, dramatic works, essays, historical novels, and memoirs. Azerbaijani classics such as N. Narimanov, J. Mammadguluzadeh, M. F. Akhundov, Mir Movsum Navvab, Uzeyir Hajibeyli, and others succeeded in comprehensively presenting in their writings and works the betrayals committed by Armenians against Azerbaijanis and the massacres they perpetrated during certain periods.

¹ Doctor of Philosophy in Philology,
Military Administration Institute; Baku, Azerbaijan
E-mail: a.aliyev@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-2884-1258>

To cite this article: Aliyev, A. [2026]. The Depiction of Armenian Traits in Nariman Narimanov's Creative Legacy. *History of Science journal*, 7(1), pp.87-97.

<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.87-97>

Article history:

Received: 19.06.2025

Revised: 21.07.2025

Accepted: 01.03.2026

Published: 15.03.2026

Copyright: © 2026 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN YARADICILIĞINDA ERMƏNİ XİSLƏTİNİN TƏRƏNNÜMÜ

Alı Aliyev¹

UOT: 821.512.162.09(Nərimanov):94(479.24)"1905/1918":323.1

KBT: 83.3(5Aze):63.3(5Aze)53

HoS: 134

doi: 10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.87-97

Açar sözlər:

Hay,
Patriklik,
Eçmiədzin (üçmüədzin),
Erməni qriqoryan patriklyi,
I pyotr,
Venedik,
İstanbul,
1905-1918-ci illər,
Bahadır,
Sona,
Müsəlman,
Erməni,
Müsəlman,
Türk,
İslam,
Xristian

Sahə:

İctimai və Humanitar elmlər

Tədqiqat sahəsi:

Filologiya

ANNOTASIYA

Məlumdur ki, erməni - müsəlman (türk) məsələsi tarixlər boyu ziddiyyətli olub. Bəzən bu ziddiyyətlər toqquşmalara səbəb olub və böyük qırğınlar baş verib. Həmişə də ən çox itki verən, yurd-yuvasını itirən, yurdu dağılan, el-obasından perik düşən azərbaycanlılar olub. Bu hadisələr tarixi ardıcılıqla baş vermiş, tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Xalq ədəbiyyatında da bu qırğınlar, vəhşiliklər, ermənilərin məkrli siyasəti, xisləti və digər düşmənçilik meylləri, xəyanətləri bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Xalq deyimlərində, bayatılarda, atalar sözlərində, sonralar isə yazılı ədəbiyyatda - felyetonlarda, satirik şeirlərdə, dram əsərlərində, oçerklərdə, tarixi romanlarda, xatirələrdə öz əksini tapıb. Azərbaycan klassiklərindən N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M.F.Axundov, Mir Mövsüm Nəvvab, Üzeyir Hacıbəyli və digərləri öz yazılarında, əsərlərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı müəyyən dövrlərdə etdikləri xəyanəti, törətdikləri qırğınları hərtərəfli şəkildə verməyə müvəffəq olublar.

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Hərbi İdarəetmə İnstitutunun müəllimi; Bakı, Azərbaycan
E-mail: a.aliyev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-2884-1258>

Məqaləyə istinad: Aliyev, A. [2026]. Nəriman Nərimanovun Yaradıcılığında Erməni Xislətinin Tərənnümü. *History of Science jurnalı*, 7(1), səh.87-97.
<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.87-97>

Məqalənin tarixçəsi:
Daxil olub: 19.06.2025
Yenidən baxılıb: 21.07.2025
Təsdiqlənib: 01.03.2026
Dərc olunub: 15.03.2026

ВОСПЕВАНИЕ АРМЯНСКИХ ЧЕРТ В ТВОРЧЕСТВЕ НАРИМАНА НАРИМАНОВА

Алы Алыев¹

УДК: 821.512.162.09(Нариманов):94(479.24)"1905/1918":323.1

ББК: 83.3(5Азе):63.3(5Азе)53

НоS: 134

doi: 10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.87-97

Ключевые слова:

Ай,
Патриархат,
Эчмиадзин (Учмиадзин),
Армянский григорианский
патриархат,
Пётр I,
Венеция,
Стамбул,
1905–1918 годы,
Бахадир,
Сона,
Мусульманин,
Армянин,
Мусульманин,
Турок,
Ислам,
Христианство

Область исследования:

Гуманитарные и
социальные науки

Научная область:

Филология

АННОТАЦИЯ

Известно, что армяно-мусульманский (турецкий) вопрос на протяжении истории носил противоречивый характер. Порой эти противоречия приводили к столкновениям и масштабным резням. Во всех случаях наибольшие потери несли азербайджанцы, которые лишались своих домов и очагов, их земли разрушались, и они оказывались оторванными от родных мест. Эти события происходили в определённой исторической последовательности и нашли своё отражение в исторических источниках. В народной литературе также нашли отражение эти резни, жестокости, коварная политика армян, их характер и иные враждебные тенденции и предательства. Они отражены в народных выражениях, баяты, пословицах, а позднее — в письменной литературе: фельетонах, сатирических стихах, драматических произведениях, очерках, исторических романах и мемуарах. Азербайджанские классики Н.Нариманов, Дж.Мамедкулизаде, М.Ф.Ахундов, Мир Мовсум Навваб, Узеир Гаджибейли и другие в своих трудах и произведениях сумели всесторонне представить предательства, совершённые армянами против азербайджанцев, и учинённые ими резни в определённые исторические периоды.

¹ Кандидат филологических наук,
Институт военного управления; Баку, Азербайджан
E-mail: a.aliyev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-2884-1258>

Цитировать статью: Алыев, А. [2026]. Воспевание армянских черт в творчестве Наримана Нариманова. *Журнал History of Science*, 7(1), с.87-97.
<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2026.v7.i1.87-97>

История статьи:
Поступила: 19.06.2025
Переработана: 21.07.2025
Принята: 01.03.2026
Опубликована: 15.03.2026

1. Giriş

İlk növbədə araşdıraraq görək ermənilər kimdir? Ermənilərin kimliyini araşdırmaq üçün tarixi mənbələrə müraciət edək. Ermənilər tarixən tayfa halında, etnik qrup formasında dünyanın bir çox ölkələrində dağınıq halda yaşamışlar. İcma halında yaşayan ermənilər öz tayfaları haqqında daim müəyyən fərziyələr, uydurmalar yaratmış, harada yaşamışlarsa, yerli millətin, xalqların qılığına girməyi bacarmışlar. Düzdür, ermənilər əl qabiliyyətinə görə, şirin dilinə görə, həmişə özlərini məzlum, yazıq kimi qələmə verməyi bacarmış, daim ağalarının sadıq qulu olmuşlar. Onlar həm də günlərinin xoş keçdiyi, coğrafi cəhətdən əlverişli məkanlara digər bir erməni tayfasını da dəvət edərək həmin ərazilərdə daimi məskunlaşmaq imkanı da qazanmışlar. Dünyanın harasında yaşamalarından asılı olmayaraq, özlərini “hay” adlandırmışlar. Onlar ən çox Türkiyədə, İranda, Suriyada, Filikiyada, Livan-Beyrutda sonralar isə demək olar ki, dünyanın hər yerində, xüsusən də münbit torpağı, saf, təmiz havası, suyu olan məkanlarda yaşamağa üstünlük vermişlər. XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq Rusiyaya, Qafqaza-Cənubi Qafqaza ayaq açmışlar. Rusiyada Pyotrların, Nikolayların palatasına yol taparaq, onların sadıq və sabiq qullarına çevrilmişlər. O dövrlərdə Qafqazın və digər füsunkar bölgələrin Rusiyanın tabeliyində olmasından, ələlxüsus Rus Çarlarının bu yerlərə marağını nəzərə alsaq, həmin hiyləgər ermənilər onların əli ilə bu bölgələrə yerləşdirildilər. Bu, azmış kimi, digər bölgələrdən- Türkiyə, İran, Livandan da ermənilər bu və ya digər bəhanələrlə Cənubi Qafqaza, xüsusən də qədim Azərbaycan ərazilərinə yerləşdirilir, ağalarının tərəfindən onlara müəyyən səlahiyyətlər verilir.

1813-cü ilin məlum Türkmənçay və 1828-ci ilin Gülistan müqavilələri əsasında Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilən ermənilərin sayı on minlərlə, yüz minlərlə hesablanır. Tarixə nəzər saldıqda, araşdırdıqda məlum olur ki, heç vaxt ermənilərin xüsusi ərazisi, sərhədi olmamışdır, belə halda erməni dövləti necə mövcud ola bilərdi? Ermənilər iddia edirlər ki, onların ulu babalarının adı “Hayk”, dövlətləri isə dənizdən-dənizə Hayastan olmuşdur. Məhz elə erməni tarixçisi, əslən erməni olan Boroyan [1929, s.47-48] yazır:

“Ermənistan hegemon bir dövlət olmamışdır. Onlardan yalnız bir vasitə, bir alət kimi istifadə edilmişdir. Ermənilər rəsmi olaraq, IV əsrin əvvəllərində xristianlığı qəbul etmişlər. Katolik ermənilər 1198-ci ildə Sisdə Romaya bağlı bir patriklik olduğunu elan etmişlər. XIV əsrdə ermənilər tərəfindən Roma asılılığına son qoyularaq 1441-ci ildə Eçmiədzində erməni patrikliyi yaradılmışdır” [Dərələyəzli, 2022, s.6].

2. Türkiyədə erməni fəallığı

“Boroyan yazılarında göstərir ki, Türkiyə sultanları ermənilər üçün daha geniş qapılar açdılar. Belə ki, II Mehmet Fateh İstanbulu zəbt etdikdən sonra ermənilərin həyatında yaxşıya doğru ciddi dəyişikliklər başladı. Soltan Mehmet erməni tacirlərinin təcrübə və biliklərindən (hiyləgərliklərindən-A.A) yararlanaraq, özünün hakimiyyətinin daha da etibarlığını qazanmaq üçün ermənilərə öz dillərində və dinlərində yaşamalarına təminat vermiş, 1461-ci ildə “Erməni Qriqoryan Patrikliyi”ni yaratmışdır ki, o da həm dini, həm də maddi cəhətdən ermənilərə rəhbərlik edən bir təşkilata çevrildi. Boroyan davam edərək yazır ki, Fateh həm də patrikliyə məxsus həbsxananın yaradılmasına da icazə vermişdir” [Dərələyəzli, 2022, s.6].

“Türkiyədə yaşayan ermənilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə 1847-ci ilin mart ayının 9-da imzalanan fərmana əsasən Türkiyə sultanlığında iştirak edən 34 nəfərdən ibarət “təmsilçi” seçilir və təsdiq olunur. Bundan ruhlanan ermənilər daha irəli gedərək 1857-ci ildə “Erməni Millətinin Nizamnaməsi”ni (Konstitusiya) hazırladılar. 150 maddədən ibarət həmin konstitusiyayı Osmanlı dövləti 1863-cü ildə təsdiqlədi” [Dərələyəzli, 2022, s.6].

Dünyada ilk erməni mətbəəsi 1512-ci ildə Venedikdə, 1567-ci ildə isə İstanbulda açılmışdır. XVII əsrin ortalarında Osmanlı dövlət hakimiyyətində xeyli sayda erməni millətindən olan şəxslər yer tutmuşdular. Bu zaman İranda da erməni tacirləri, ustaları, dindarları getdikcə fəallaşır. Osmanlı erməniləri ilə sıx əlaqələr yaradırdılar. Getdikcə onların tələbləri artmağa başlayırdı. Onlar dövlət içində dövlət qurmağa da meyl edirdilər. Beləliklə, böyük erməni birliyi bir sinif kimi formalaşırdı. Zənginləşmiş, fəallaşmış ermənilər böyük bir proqram hazırlayaraq, onun həyata keçməsi məqamını gözləyirdilər.

Pyotr hakimiyyətə gəldikdən sonra Cənubi Qafqazdakı xalqları təbəçilikdə saxlamaq, ələ keçirmək məqsədilə Rusiyada məxfi plan hazırlanırdı. Bu zaman I Pyotrun köməyinə din mənsubluğuna görə xristian olan hiyləgər ermənilərdən istifadə etmək qərara alındı.

I Pyotr 1722-ci ildə Zaqafqaziyaya səfər adı altında İranla müharibə aparır. Dəmir qapı Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra müəyyən çətinliklərlə üzləşən Pyotra erməni birliyi 100 min civarında köməklik göstərir. I Pyotr bu yürüşdə xeyli torpaqlar ələ keçirir, bu torpaqların əldə saxlanması məsələsi yarananda azərbaycanlılara, müsəlmanlara qarşı erməni xəyanəti özünü göstərir. I Pyotr belə qərara gəlir ki, Qafqazda azərbaycanlıların sayını azaltmaq, dinibir olan ermənilərin sayını çoxaltmaq onun siyasətinə yarıyır. “1724-cü il noyabr ayının 10(23)da “Türk boyunduruğu altında yaşayan bütün ermənilərin qurtulması və bütün Ermənistanın, Rusiyaya qaytarılması... haqqında imzaladığı fərmanla Azərbaycan xalqının bəlalı günləri başladı” [Dərələyəzli, 2022, s.6].

Həmin vaxtdan İrandan, Türkiyədən, Rusiyadan və digər ölkələrdən ermənilərin bu və ya digər vasitələrlə kütləvi surətdə Qafqaza, xüsusən Azərbaycana yerləşdirilməsi gerçəkləşməyə başladı.

3.Qafqazda-Azərbaycanda ermənilərin törətdikləri münaqişələr

Azərbaycan torpağına, o dövrdəki Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərinə yerləşdirilən ermənilər müsəlman torpaqları hesabına yaratdıqları “Hayastan torpağı”nı genişləndirmək məqsədi ilə yerli müsəlmanlara bu və ya digər bəhanələrlə hücumlar etmək, onları səksəkə altında, qorxu içində saxlamaq yolunu seçirlər.

Hələ XIX əsrdən başlayan bu təpki XX yüzilliyin əvvəllərindən daha geniş vüsət alır. Belə ki, 1905-ci ilin məlum erməni-müsəlman davası geniş coğrafi ərazini əhatə edir, əsasən Qarabağ bölgəsində daha intensiv və qızgın formada tüğyan edir. Silahlı havadarları tərəfindən təmin olunmuş ermənilər Qarabağın Tağ, Tuğ, Dağdağan, Harov, Mirikənd, Qala ətrafında qızgın döyüşlər aparır, bu döyüşlər bəzən məhəlli xarakter daşıyırdı. Bu barədə tanınmış dramaturq Cəfər Cabbarlı 1931-ci ildə yazdığı “1905-ci il” adlı əsərində müfəssəl məlumat verir.

Mir Möhsün Nəvvab, nəinki Qarabağda hətta Bakıda da silahlı ermənilərin dəhşətli qırğın törətdiklərini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır.

Mir Möhsün Nəvvab yazır: “Bakı şəhərində böyük emalatxanası olan milliyyətçə Lalayev soyadlı bir erməni yaşayırdı. Onun böyük imkanları varıydı. İnsanlarla çox qaba rəftar edirdi. O, müntəzəm olaraq erməniləri bir yerə toplayır, müsəlmanlar haqqında xoşagəlməz sözlər deyir, təhqirlər, böhtanlar yağdırırdı. Bir gün o, ermənilərə müraciət edərək, utanmırsınız, müsəlmanlar kimdir ki, onların adını eşidəndə əsirsiniz, qorxursunuz. Mən müsəlmanları milçək, ya da qarışqa hesab edirəm. Əgər onlar od olsalar belə bizi yandıra bilməzlər” [Nəvvab, 1994, s.17].

M.Nəvvab sonra yazır ki: “Bakıda Ağakərim adlı bir qoçu varıydı. 1905-ci il Bakı çaxnaşmasında o, dəstəsi ilə Lalayevin evinə hücum təşkil edir, Lalayev evin zirzəmisindən arxa küçəyə çıxan gizli yolla qaçmaq istəyərkən onu məhv edir. Bu vaxt həm Lalayevin, həm də digər erməni evlərindən xeyli miqdarda silah-sursat aşkarlanıb götürülür” [Nəvvab, 1994, s.17].

XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayan erməni-müsəlman münaqişələri çox vaxt toqquşma, dava ilə nəticələnir, hər iki tərəfdən ölənlər, evləri dağılanlar olsa da əsasən azərbaycanlılar çox ziyan çəkir, yurd-yuvalarından perik düşürdülər.

Azərbaycanlılara qənim kəsilmək, onları soyqırma məruz qoymaq, qanına qəltan etmək, qocalara, qadınlara, hətta körpələrə, uşaqlara işgəncə verib öldürmək, torpaq hərisliyi hayların- ermənilərin genetik xislətinə çevrilib.

Erməni xisləti, erməni məkri haqqında dünyanın tanınmış səyyahları, mütəfəkkirləri ermənilərin hansı xislətə malik olduqlarını dəqiq söyləmişlər. Bəzi erməni mütəfəkkirləri də öz millətlərinin xarakterini açıq-aydın söyləməkdən çəkinməmişlər.

Arif Ödər: “Bu xalq həmişə kiminsə qoltuğu altına girib tülkü kimi sökməklə məşğul olub”.

Erməni millətindən olan Amerikan yazıçısı Uilyam Saroyan yazır: “Get və o milləti məhv elə! Onları evlərindən səhralara at! Evlərini və kilsələrini yandır! Elə et ki, onlar bir də gülə, mahnı oxuya və dua edə bilməsinlər. Əgər onlardan ikisi dünyanın harasında görüşsə, bax ki, onlar yeni Ermənistan yaratmasınlar”. Bakıdakı Dağ Yəhudiləri İcmasının sədri S.B.İxulov: “Başı bəlalər çəkmiş” xalqın o vaxtkı, əslində elə indiki liderlərinin də beyinlərini qonşu xalqların əraziləri hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq barədə sərsəm ideyalar, erməni olmayan hər kəsə qarşı nifrət və düşmənçilik hissləri dumanlaşdırmışdır”, rus generalı L.Odisə Liyetze yazır: “XX əsrdə ilk genosidi törədən ermənilər olub. 1915-ci ilin 11-12 mart gecələrində erməni cəlladları Ərzincan ətrafındakı ərazilərdə müsəlmanları süngülər və baltalarla ucdantutma qətlə yetirdilər. Bu vəhşilər öz qurbanlarını dərin xəndəklərə atırdılar. Hər xəndəyə təxminən 80 nəfər müsəlmanın nəşi tullanırdı. Mənim adyutantım 200 belə xəndək saymış və cinayətlərin üstünü açmışlar”, erməni alimi B.İşxanyan “Narodnosti Kavkaz” (Statistiko-ekonomičeskoye issledovaniy, Petroqrاد, 1916, s.16) yazır: “Qərbi Azərbaycanda tarixən erməni dövləti olmamışdır. Ermənilər, həmçinin Qafqaz ərazisinin müxtəlif hissələrində yalnız son əsrlər ərzində yayılmışlar” [Əhmədova, 2020, s.16].

Azərbaycan ədəbiyyatında - istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda xalqımızın aşiq yaradıcılığına meyl edən, Azərbaycan dilində şeirlər yazıb “aşıqlıq” edən digər xalqların, millətlərin nümayəndələri xeyli saydadır. O cümlədən, ermənilər xalqımızın min illərdən gələn aşiq yaradıcılığına baş vurmuş, aşıqların yazdıqları janırlarda şeirlər yazmış və aşıqsayağı ifa etməyə çalışmışlar. Tədqiqat göstərir ki, müxtəlif zaman kəsiyində erməni millətindən olan 400-dən çox Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni aşığı olmuşdur. Elələri olmuşdur ki, azərbaycancadan başqa, ermənicə, gürcücə də şeirlər yazmışlar.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı, alimi Yusif Vəzir Cəmənzəminli vaxtilə bu məsələ ilə maraqlanmış və bir sıra məqalələr yazmışdır. Y.V.Cəmənzəminlinin “Erməni aşıqları tərəfindən söylənməmiş xalq ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatında erməni müəllifləri” adlı əlyazmaları bu qəbildəndir. Müəllif daha sonra yazır: “Azərbaycan türkcəsi çoxdan bəri ölkəmizdə millətlər arasında onların dostluq və qardaşlıqları yolunda xidmət edib və etməkdədir. Ermənilər, gürcülər və rus mühacirləri bir-birinə yavuqlaşdıqda onların dilək və arzularına yeganə tərcüman olan türkcəmizdir. Azəri ləhcəsi yalnız şifahi vasitəçilik eləməmiş, bu dildə yazmışlar da və hər bir millətdən də çox dilimizi qonşumuz ermənilər mənimsəmişlər” [Ramazanov, 2009, s.13].

Azərbaycanca yazan erməni aşıqlarından Mirzəcan Mədətov, Səyyad, Qul Artun – Sayat Nova, Vanlı Göyçək, Təbrizli Miran daha məşhur olmuşlar. Araşdırmalar zamanı o da bəlli olur ki, erməni aşıqlarının əksəriyyəti azərbaycanlı ustad aşıqların şeyirdi olmuşlar. Həmin erməni aşıqları bir çox hallarda ustadlarının və digər azərbaycanlı aşıqların şeirlərini öz adlarına məclislərdə ifa edirmişlər, yazıda da oğurladıqları şeirləri öz adlarına çıxıblar. Milliyətcə türk olan Sayat Nəvanı da sovetlər birliyi dövründə erməni kimi

özününkiləşdirməyə müvəffəq oldular. Bu haqda mənim xüsusi araşdırmalarım vaxtaşırı “Azərbaycan müəllimi”, “Dərələyəz” qəzetlərində çap olunub. Həmin məqalənin daha təkmil forması Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasında çapa hazır vəziyyətdədir.

4. Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında erməni xəyanətinin təsviri

İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda tarixi hadisələr, yer-yurd adları, yaxşılıqlar, pisliklər ərazidə məskunlaşan xalqların, etnik qrupların bir-birinə münasibəti, adət-ənənəsi, coğrafi ərazisi və ilaxır haqqında gerçək məlumatlar əksini tapır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatının həm şifahi, həm də yazılı qolu çox zəngindir. Xalqın düşüncələri bir çox hallarda poetik-bədii nümunələrə çevrilir.

Tarixi sənədlərdən məlum olduğu kimi qədim türk-oğuz bölgələrinə məqsədli şəkildə yerləşdirilən ermənilərlə şübhəsiz ki, yerli əhali əlaqələr yaratmağa, qonşuluq şəraitində yaşamağa məhkum idilər. Belə ünsiyyətin qarşılığında sözsüz ki, həm yaxşı, həm də pis məqamlar, münasibətlər yaranırdı. Bədii düşüncəyə malik olan xalqımızın müdrikləri isə belə münasibətləri tarixin yaddaşına köçürməyə çalışmışlar, ermənilərin xislətini özündə əks etdirən deyimlər gələcək nəsllə ötürülür, ermənilərin kimliyi və bu əhvalatlardan nəticə çıxarmaq, gənc, yeni nəsllə tövsiyə olunurdu. Belə bir el bayatısına diqqət yetirək:

*Mərd adamda qəsd olmaz,
Ayaq gəlib dəst olmaz.
Canavardan ev iti,
Ermənidən dost olmaz!*

Qərbi Azərbaycanda yaşayan kürdlərin dilindən söylənmiş bir atalar sözünə diqqət edək: “Həsbi qulə, səye tülə, məri filə etibar tünnü” (Atın kolasına, itin tulasına, erməni balasına etibar yoxdur) [Aliyev, 2013, s.144]. Hər iki nümunə erməninin kimliyi haqqında konkret şəkildə məlumat verir, erməni haqqında böyük əsərlər yazmağa lüzum yoxdur. Belə nümunələrin sayı folklorumuzda olduqca çoxdur.

Zaman keçdikcə, yazılı ədəbiyyat, şifahi ədəbiyyatı üstələdikcə həyatda baş verən hadisələr, münasibətlər, əxlaqi, insani keyfiyyətlər yazılı ədəbiyyatda yerini tutdu. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında başqa məsələlər kimi, erməni xəyanəti, erməni xisləti, məkri, düşmən mövqeyi geniş şəkildə əks olunmağa başladı. Bir sıra yazıçılar, şairlər ədəbiyyatda tipik erməni obrazları yaratdılar, onların müsəlmanlara, azərbaycanlılara, ümumiyyətlə türklə qarşı aqressiyalarını, nifrətini, nəsildən-nəsilə ötürülən “türk bizim qatı düşmənimizdir” ideyasının davamlılığını faktlara, tarixi dönəmə əsasən verməyə çalışdılar.

Azərbaycanın bir sıra yazarları- Nəriman Nərimanov, Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cəbbarlı, Mir Mövsün Nəvvab, Manaf Süleymanov sağlam ruhlu insanlarda güclü ikrah, nifrət hissi oyadan iyrənc erməni xislətinin, terrorunun, oğurluğunun ifşasını verməyə çalışmışlar. Onların əsərlərində verilən obrazların nitqində, danışığında müsəlmanlara qarşı münasibətində, ünsiyyətində, ümumiyyətlə türksoylu millətlərə, ələlxüsus da azərbaycanlılara düşmən əqidəsində olmalarını əhatəli şəkildə verə bilmişlər. Ermənilərin riyakarlığı, ikiüzlülüüyü, qorxaqlığı, yaltaqlığı, yalançılığı, böhtançılığı, milli ədavəti qızıqsıdırmağı, digər xalqın maddi-mənəvi sərvətlərini ustalıqla oğurlamaq bacarığını tam və inandırıcı şəkildə yeni nəsllə çatdırmaları, onları hər an ermənilərə qarşı ehtiyatlı olmağa çağırmaları çox təqdirəlayiqdir.

Çox təəssüf edirəm ki, indiyə qədər ermənilərin bütöv xislətini, xarakterini açan elmi əsərlər çap olunmayıb, ermənilərin iç üzünü açan konfranslar, dövlət və dünya səviyyəsində elmi araşdırmalar aparılmayıb. Bu sahədə yalnız dilçi alim professor Buludxan Xəlilovun

2018-ci ildə min bir əziyyətlə ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycan Ədəbiyyatında erməni xisləti” elmi araşdırmalar kitabıdır.

5.Nəriman Nərimanovun yaradıcılığında erməni məsələsi

Azərbaycanın tanınmış yazıçısı, ictimai-siyasi mütəfəkkiri Nəriman Nərimanov yaradıcılığında azərbaycanlılarla ermənilər arasında olan münasibət “Bahadır və Sona” əsərində geniş fəlsəfi düşüncələrlə əksini tapmışdır

Nəriman Nərimanov “Bahadır və Sona” əsərində ermənilərin türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların qəlbinə necə yol tapmalarını dəqiq şəkildə Sonanın atası Yusifin və Sonanın özünün təmsalında verə bilmişdir.

Tacir olan Yusif həm tacirlərə məxsus olan, həm də erməni xislətinə uyğun şirin dilini işə salır və Bahadırı razılaşdırır ki, qızı Sonaya fars dilini öyrətsin.. Yusif tacir olmaqla yanaşı, geniş dünyagörüşə malik, bütün dillərə hörmətlə yanaşan alicənab bir şəxs idi. Hər bir millətə, onun dilinə rəğbəti olan Yusif yeganə qızı olan Sonanın hərtərəfli böyüməsinə, müəyyən dilləri öyrənməsinə şərait yaradan qayğıkeş bir atadır.

Ermənilər tarixən yaşadıkları ölkədəki xalqların dilini öyrənmək, onların mədəniyyətindən, məişətində də nəyisə götürüb özünü küləşdirə bilmək məharətinə sahibdirlər. Ermənilər əlavə olaraq, yaşadıkları ölkənin ətrafında məskunlaşmış millətlərin də dilini öyrənmək vərdişinə malikdirlər. Bu isə özlərinin məkrli siyasətlərini gerçəkləşdirməkdə, başqa millətin genetik xüsusiyyətinə bələd olmaqda, şeytan kimi qəlblərə yol tapmaqda yardımçı olur.

N.Nərimanov ermənilərin bu və ya digər xüsusiyyətlərinə dərinləndirən bələd olduğundan bir erməni ailəsinin-Yusifin ailəsinin təmsalında erməninin kim olduğunu, hər hansı gizli və açıq məziyyətlərini bu əsərində verə bilmişdir. Bir fakta diqqət yetirək: “Qalın meşədə, adam boyda olan yaşıl otun üzərində gözəl bir qız sərilmişdi. Ona gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjıltısı, havanın təmizliyi ləzzət verirdi. Bu qız erməni qızı Sonadır. İsti olduğuna görə qız ağ, mərmər döşünü açmışdı” [Xəlilov, 2018, s.1].

Bəyəm erməni qızı meşədə heş kəsin olmadığını əmin olub belə sərbəstlik edir? Mən belə düşünürəm. Uzun müddət onlarla birgə yaşadığıma, onların xasiyyətinə bələd olduğuma görə əminliklə deyə bilərəm ki, Sonanın bu hərəkəti daim erməni qızlarına, xanımlarına xas olan şıltaqlıq, kimisə özünə cəlb etməkdir, dost axtarmaq, cibinə qənim kəsilmək, özündən asılı vəziyyətə salmaqdır. Məncə N.Nərimanov da məhz bu baxımdan belə bir mənzərə yaratmışdır.

Daha sonra yazıçı Sonanın Bahadırın yanından keçərkən ona tərəf xumarlanmış gözlərini süzdürərək keçməsi, Bahadırın diqqətindən yayınmır, əksinə onu iztirabla salır. Gənc Bahadır belə münasibətə biganə qalır. Qızın bu hərəkəti Bahadırdə sevgi, məhəbbət hissinin qığılcımının təsiri ilə yeni hisslər, yeni duyğular yaranır. Bu baxışlar hər iki gənci iztirabla salır, xəyallarında bir-birinin əksi canlanır. N.Nərimanov əsərdə hər iki gəncin münasibətini müəyyən bədii detallarla, incə və zərif üslubda ustalıqla verə bilmişdir.

Meşədən qayıdan Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya girir. Bahadır iki arşın mahud aldıqdan sonra mağaza sahibi ondan soruşur ki, siz studentsiz? Bahadır, cavabında bəli, mən studentəm, özüm də müsəlmanam. Tacir soruşur ki, siz farsca bilirsiniz? Bahadır da cavabında bəli, bilirəm, söyləyir. Yusif əl verib, onunla tanış olduğundan məmnunluq duyduğunu söyləyir və davam edərək bildirir ki, bir qızım var, o, rusca, fransızca, türkcə bilir, fars dilini də öyrənmək istəyir, onunla məşğul olmağa vaxtınız olarmı? Söhbətdən sonra belə qərara alırlar ki, Bahadır Yusifin evində onun qızı Sonaya fars dilini öyrədəcək.

Bahadır mağazadan çıxandan sonra yol boyu düşünür ki, rus, fransız dilini bilən bir erməni qızı nə üçün görəsən türk, fars dilini öyrənsin, bu onun nəyinə lazımdır.

Ertəsi gün Bahadır Yusiflə görüşüb onlara yollanır. Yusif qızını Bahadırla tanış edəndə hər ikisi donub çaşqın halda bir-birinə əl uzadır, Bahadır-Sona deyib, xeyli bir-birlərinə

baxırlar. Sükutü Yusif pozaraq qızım, Bahadır sənə fars dilini öyrədəcək, çox savadlı və mədəni oğlandır,- deyib, onlara çay gətirməsini buyurur. Çay içə-içə şirin söhbət edirlər. Yusif bildirir ki, istəsələr otaqda, həm də bağçada şərait var, orada məşğul ola bilərlər. Yusif öz işinə geri döner, Bahadır isə həmin gündən məşğələyə başlayır!

Günlər ötdükcə onların arasında bir istilik, doğmalığ yaranır.

Bahadır görür ki, Sona çox ağıllı, savadlı, rusca, firəngcə, türkcə geniş biliyə malik olmaqla, həmin xalqların tarixinə, mədəniyyətinə, məişətinə yaxından bələddir. Bahadır fars dilini də çox böyük həvəslə Sonaya öyrətməyə çalışır. Onların arasında olan bu səmimi münasibət sayəsində, bəzən ayrı-ayrı dirlərin məziyyətlərindən söz açırlar. Bahadır müsəlmanların islama münasibətindən, dünyaya baxışından, tərəqqi yolundan, elmə, savada yiyələnmək əzmindən maraqlı söhbətlər edir. Sona isə xristianlıqdan, ayrı-ayrı millətlərin dirçəlməsindən, dünya və kainat haqqında mülahizələrini söyləməkdən çəkinmir. Sona Bahadırdan xahiş edir ki, ondan heç nəyi gizlətməsin, islam haqqında, müsəlman haqqında olanları ona dərinliklə başa salsın, öyrətsin.

Bahadır da hər söhbətində müsəlmanlara xas olan tərzdə, ürəyiaçıqlıqla ürəyini fəth edən erməni qızına- Sonaya ürəyini açıb tökür. Bahadır müsəlman aləminin elmə, təhsilə, dünyada gedən tərəqqi yolunda ləng hərəkətinə daxilən acıyır, dostu Alekseylə, Yusiflə, elə Sonanın özü ilə gedən söhbətlərdə milli və milli-inkışaf məsələlərinə tez-tez toxunur, bu haqda geniş fikir mübadiləsi aparırlar. Yusif Alekseylə söhbətində "Kəşkül" qəzetindən söz açırlar. Yusif Alekseyə deyir: "Biz Tiflisdə olan vaxtlar mənim qızım türk dili oxuyan vaxt istədi ki, haman qəzeti alsın. Amma sonradan gördüm ki, həqiqət o qəzetdə gec-gec çıxır, ona görə almadım". Aleksey isə Yusifə belə cavab verir: "Bahadırın deməyinə görə günah tək qəzetin mühərrirində deyil və hətta millətdədir, guya müsəlman camaatı qəzet yazanlara köməklik etmir". Bahadır söhbətə müdaxilə edib, söyləyir: "Millət necə kömək etsin ki, qəzet onların nəzərində yalançı bir şey görünür və bir para mollalar qəzet oxuyanları uşaq və nadan hesab edirlər" [Xəlilov, 2018, s.4].

Nəriman Nərimanov ürəyindən keçənləri, millətin belə acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə, elm arxasınca yox, xurafata uymalarını erməni qızı Sonanın dili ilə oxucularına, bu millətin nümayəndələrinə belə çatdırır, Sona atası ilə fikir mübadiləsi apararkən deyir: "...Qəzet müsəlmanlar üçün artıq və lazımsız bir şeydir. Bir şey ki, lazımsız ola ona pul verərlərmi? Müsəlman milləti anlamalıdı ki, qəzet göz açır, insanı qaranlıqdan işıqlığa salır və bilmədiyini bildirir, əlbəttə, onda qəzeti alan da çox olar. Millətdə hümmət olsa, belə olmaz... Siz elə bilərsiniz ki, erməni millətinin arasında bu qədər ki, kitab var, onları yazanlar yox, erməni millətindən olan qeyri imkanlılar basdırırlar" (nəşr etdirirlər-A.A) [Xəlilov, 2018, s.4].

N.Nərimanov o yazarlardandır ki, düşüncələrini əsərlərindəki obrazların, özü də qeyri millətin dili ilə verməyə müvəffəq olub.

Yazıçı bir qədər də irəli gedərək Sonanın dili ilə ağırlı bir məsələni də müsəlmanlara çadırır. Əsərdə Sona ağıllı, elmlı, geniş dünyagörüşə malik bir xanım kimi təsvir olunur. O, müsahibləri ilə ciddi polemikaya girir, düşüncələrini dilə gətirməyi bacırır. Bu nədən irəli gəlir, şübhəsiz ki, onun elm öyrənməsindən, savadından yaranan bir nəticədir. Sona həm müsəlman, həm də ermənilər haqqında müəyyən həqiqətləri söyləməyə özündə cürət tapır. Yenə də söyləyim ki, bunların hamısı müəllifin- Nərimanovun şəxsi düşüncələridir. Ən sonda yazıçı fikirlərini Sonanın dili ilə belə ifadə edir ki, məgər müsəlmanlarda az dövlətli var, onlar qəzet, kitab nəşrinə kömək edə bilməzlər, edərlər, heç müsəlmanların cəmiyyəti-xeyriyyələri də yoxdur, onların işi çox çətinidir. Müsəlmanları qandırmaq mümkün deyil, lazımdır ki, bu millət arasında mədəniyyət yayılsın ki, onda anlasınlar, millət nədir, hümmət nədir.

Bahadır bəzi hallarda Sona ilə razılaşırmı, müsəlmanların içərisində elmə, təhsilə, xüsusən yeni tipli məktəblərdə oxumalarına meylin artdığını söyləsə də, Sona erməni xislətindən dönməyərək israr edir ki, onun oxuduğu kitablarda bir çox filosoflar yazırlar ki, islam özü elmin inkişafına manedir. Bahadır Sonanın- erməninin müsəlmana yuxarıdan aşağıya baxmasına etiraz edir, hiss edir ki, erməni qızı bir xristian (erməni-A.A) olaraq islam dininə şübhə ilə yanaşır. N.Nərimanov Bahadırın dili ilə özündən müştəbeh erməni qızını başa salır ki, bütün millətlərdə, o cümlədən erməni ruhaniləri də daim dünya elmlərinə düşmən olublar. Xristian ruhanilərinə qarşı padşahlar, xalqı idarə edən rəhbərlər, əks mövqedə, müharibədə olublar. Çünki xristian aləmi bilib ki, ruhanilərin-kilisə idarəçilərinin düşmənçiliyi camaatı qaranlıqda, cəhalətdə saxlaya bilər. Nərimanov-Bahadır Sona adlı bir millətçi xanımı başa salmağa çalışır ki, müsəlmanların tənəzzülü sırf islam dini ilə bağlı deyil, bunların hamısı müsəlmanların və islamın evini yıxan bir qrup ruhani və mollalarla bağlıdır ki, bu da dövləti idarə edənlərə sərf edir. Bahadır dinindən, millətindən razı olan Sonaya belə deyir: “İslam həqiqətə, tərəqqiyə, yeni elmə düşmən olsaydı, Bəni-Abbasiilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar; haman ərəblər və haman islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt İslam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmurdu?... demək olarmı ki, filan din, filan millətin tənəzzülü üçün gəlir, əsla yox, hər bir din xalqın tərəqqisi üçün gəlir” [Xəlilov, 2018, s.7]. Bahadırın bu izahından sonra düşmən məkrli Sona onunla razılaşımağa məcbur olur və cavabında söyləyir ki, bəli, haqdır, günah dində deyil, onu millətə yanlış təbliğ etməkdədir. İslam dini barədə xristian dini tərəfdarları bu gün də yanlış mövqedədirlər. Bunun arxasında siyasi maraq dayanır.

6.Nəticə

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi ermənilərin türklərə, azərbaycanlılara qarşı ikrah hissi, xəyanəti, düşmənçilik siyasəti uzun müddətdir davam edir. Məqsəd isə türk və Azərbaycan torpaqları hesabına “Böyük Ermənistan (Hayastan)” yaratmaq olmuşdur. Tarixən qismən olsa da buna havadarlarının köməyi ilə nail olmuşlar. Qədim Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan yaradan hayların iştahı artaraq Sovetlər ittifaqı dövründə belə, dədə-baba yurdlarımızın müəyyən hissələrinə yiyələnmə bildilər. Ermənilərin millətimize qarşı olan düşmənçilikləri həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda geniş əksini tapmışdır. Şifahi ədəbiyyatın bu və ya digər janrlarında erməni xarakteri, erməni xəyanəti tarixin yaddaşına həkk olunmuşdur.

Klassik və müasir yazılı ədəbiyyatda da erməni riyakarlığı, vəhşiliyi, xalqımıza düşmən mövqedə olması, erməni blicliyi daim vurğulanıb.

Belə yazarlardan Mir Möhsün Nəvvab, Nəriman Nərimanov, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, C.Cabbarlı, Manaf Süleymanov, Üzeyir Hacıbəyli, Həsən Mirzəyev, Buludxan Xəlilov, Alı Aliyev, Aslan Bayramov öz əsərlərində, məqalələrində erməni xəyanətindən, erməni xislətindən xeyli materiallar dərc etdirmişlər. Aşıqlardan Aşıq Ələsgər, Aşıq Cəlil, Aşıq Nağı, Aşıq Behbud, Aşıq Nəsim, Aşıq Alqayıt və digərləri yaradıcılıqlarında erməni-müsəlman davasından, münafişəsindən bəhs edən şeir nümunələri, dastanlar yaratmışlar.

N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” M. F.Axundovun “Sərgüzeşti-mərdi-xəsis (Hacıqara)”, C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Usta Zeynal”, “Kamança”, Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman davası”, C.Cabbarlının “1905-ci ildə” əsərində, Üzeyir Hacıbəylinin bir sıra məqalələrində ermənilərin əsl simaları, iç üzləri, xarakter və xasiyyətləri, xəyanətləri, türkcə qarşı amansızlıqları, qəddarlıqları, müsəlman qanına susamaları və digər xüsusiyyətləri çıpaqcasına açıqlanmışdır.

On illər, yüz illər öncə qələmə alınmış bu tarixi əsərlərdə verilmiş erməni xisləti, bu gün də daha qəddarccasına müasir ermənilər tərəfindən həyata keçirilir. Müasir yazarlarımız,

Aşıqlarımız, istənilən qələm əhli, ziyalı, həmin hadisələrin şahidləri, erməni xəyanətini hiss edən hər kəs həmin xatirələri qələmə almalı və tarixin yaddaşında qalsın deyə, ziyalılıq borcunu yerinə yetirməlidir. Nə qədər ki, erməni bizimlə qonşudur, biz bundan sonra da belənci hadisələrin şahidi olacağıq.

Bunları gənclərin, gələcək nəslin bilməsi vacib və çox zəruridir. Ona görə ki, düşmənin xislətini, məkrli xüsusiyyətini bilmədən, həmişə ona qarşı ehtiyatı əldən vermiş olarıq. Ehtiyat isə, atalar demişkən, igidin yaraşığıdır, ehtiyatlı igidin anası ağlamaz.

İstənilən əsərdə xarakterik erməni obrazlarının daxili aləmini əks etdirən bədii mətnlər geniş informativ yüklü qaynaqlardır.

N. Nərimanov və digər yazarlar öz əsərlərində təsvirini verməyə çalışdığı erməni eybəcərliklərini, ictimai-dini bəlaları, ziddiyyətləri, fırıldaqçılığı, riyakarlığı, hiyləgərliyi, dələduzluğu, azgınlığı, ziyankarlığı, qəddarlığı, yalançılığı, nəhayət erməni qorxaqlığını özündə birləşdirən erməni xislətini, onların rəzalətlərini tarixi və satirik məzmunlu əsərlərində gerçəkləşdirmiş və ifadə edə bilmişlər.

7. REFERENCES

1. Derelayazli, K. (2022, March 18). *Derelayaz* newspaper, No. 3 (138). (in Azerbaijani)
2. Navvab, M. M. (1994). *The Armenian–Muslim conflict of 1905–1906*. Baku. (in Azerbaijani)
3. Ahmadova, S. (2020, April 20). *Derelayaz* newspaper, No. 136. (in Azerbaijani)
4. Ramazanov, Y. (2009, March 20–29). *The Voice of Zangezur* newspaper, No. 7–8 (62–63). (in Azerbaijani)
5. Aliyev, A. (2013). *My days in Derelayaz*. Sumqayıt: Bilik Poliqrafiya Merkezi. (in Azerbaijani)
6. Khalilov, B. (2018). *The Armenian character in Azerbaijani literature*. Baku, p. 4. (in Azerbaijani)
7. Aliyev, A. (2025). The Attitude and Betrayal of Armenians Towards Azerbaijanis in the Works of Jalil Mammadguluzade (Based on the Work "Kamancha"). *History of Science*, 6(3), 46–56. <https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56> (in Azerbaijani)
8. Maharramova, T. (2025). The First Armenian Terrorist Organizations. *History of Science*, 8(3), 231–243. <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.231-243> (in Azerbaijani)
9. Boryan, B. A. (1929). *Armenia, international diplomacy, and the USSR*. Armenia. (in Russian)

ƏDƏBİYYAT

1. Dərləyəzli, K. (2022, 18 mart). *Dərləyəz* qəzeti, №3 (138).
2. Nəvvab, M. M. (1994). *1905–1906-cı il Erməni–Müsəlman davası*. Bakı.
3. Əhmədova, S. (2020, 20 aprel). *Dərləyəz* qəzeti, №136.
4. Ramazanov, Y. (2009, 20–29 mart). *Zəngəzurun səsi* qəzeti, №7–8 (62–63).
5. Aliyev, A. (2013). *Dərləyəzli günlərim*. Sumqayıt: Bilik Poliqrafiya Mərkəzi.
6. Xəlilov, B. (2018). *Azərbaycan ədəbiyyatında erməni xisləti*. Bakı, səh. 4.
7. Aliyev, A. (2025). Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində azərbaycanlılara qarşı erməni münasibəti və xəyanəti ("Kamança" əsəri əsasında). *History of Science* jurnalı, 6(3), s. 46–56. <https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i3.46-56>
8. Məhərrəmov, T. (2025). İlk erməni terror təşkilatları. *History of Science* jurnalı, 8(3), ss. 231–243. <https://doi.org/10.33864/2617-751X.2025.v8.i3.231-243>
9. Борьян, Б. А. (1929). *Армения, международная дипломатия и СССР*. Армения.